

İctimai elmlər

UOT 94

N.Ə.Əhmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba_66@mail.ru, Naiba-Ahmadova@adpu.edu.az*

MİRZƏ MƏHƏMMƏDƏLİ KAZIM BƏY: TARİXİ TƏDQİQATLAR

Açar sözlər: Mirzə Kazım bəy, tarixşünaslıq, azərbaycanlı şərqsünas, müridizm, imamət

Çar Rusiyasında şərqsünaslıq elminin əsasını qoyan şərqsünas alim Məhəmmədəli Mirzə Kazım bəy öz tədqiqatları ilə Azərbaycanın elm tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Elm aləmində Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olması haqqında bir çox qaranlıq məqamlar vardır. Onun Gilanda doğulduğunu əsas gətirərək bəzi rus müəllifləri onun fars olduğunu söyləmişlər. Hüquq elmləri doktoru, professor Ağababa Rzayev Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olduğunu sübut edərək son nöqtəni qoymuşdur. Mirzə Kazımbəy həm ruhunda, həm də qanında Azərbaycan mədəniyyətini və düşüncəsini daşıyan dəyərli bir şəxsiyyət olmuşdur. Məhəmmədəli Mirzə Kazım bəy 1826-cı ildən Kazan Universitetində dərs deməyə başlamışdır. 1834-cü ildən etibarən Kazan Universitetinin professoru, 1837-ci ildən Türk-tatar dilləri kafedrasının müdiri, 1841-ci ildə Peterburq Universiteti Şərq dilləri fakültəsinin dekanı seçilmişdir. Məhəmmədəli Mirzə Kazım bəy Kazanda “Yeddi səyyar”, “1660-cı ildə Həştərxanın alınması”, “Türk-tatar dilinin qrammatikası”, “Uyğurlar haqqında tədqiqatlar”, Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərini nəşr etdirir. Onun nəşr etdirdiyi əsərləri nəinki çar Rusiyasında, hətta onun sərhədlərindən kənar da tanınmışdır.

H.A.Ахмедова

МИРЗА МУХАММЕД АЛИ КАЗИМ БЕК: ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Ключевые слова: Мирза Казым бек, историография, азербайджанский востоковед, мюридизм, имамат

Мирза Мухаммед Али Казим бек, заложивший основы востоковедения в царской России, оставил неизгладимый след в истории науки в Азербайджане. В научной сфере много темных моментов об азербайджанском происхождении Мирзы Казим бека. Основываясь на его рождение в Гилане, некоторые русские авторы говорят, что он перс. Доктор юридических наук, профессор Агабаба Рзаев доказал, что Мирза Казим был азербайджанцем. Мирза Казым бек был ценным человеком, несущим азербайджанскую культуру и мысли в своей душе и крови. Мирза Мухаммед Али Казим бек начал преподавать в Казанском

университете с 1826 года. С 1834 года он был профессором Казанского университета, с 1837 года – заведующим кафедрой турецко-татарских языков, а в 1841 году был деканом факультета восточных языков в Петербургском университете. Махаммадали Мирза Казим Бек в Казани публикует «Семь мобилей», «Покупка Астрахани в 1660 году», «Турецко-татарская грамматика», «Уйгурские исследования», «Шахнаме» А.Фирдовси. Его произведения известны не только в царской России, но и за ее пределами.

N.A.Ahmadova

MIRZA MUHAMMAD ALI KAZIM BEY: HISTORICAL RESEARCH

Keywords: *Mirza Kazim Bey, historiography, Azerbaijani orientalist, mouride, imamate*

Mirza Muhammad Ali Kazim bey, laid the foundations of Oriental Studies in Tsarist Russia, left an indelible mark in the history of science in Azerbaijan. In the world of science has been a lot of dark moments, when Mirza Kazim Bey was an Azeri. Based on his birth in Gilan, some Russian authors say he pers. Doctor of legal sciences, Professor Agababa Rzayev proved that Mirza Kazim was an Azeri. Mirza Kazymbaj was a valuable man, carrying Azeri culture and thoughts in his soul and blood. Mirza Muhammad Ali Kazim Bey began teaching at Kazan University from 1826 year. From 1834 he was Professor at Kazan University, from 1837 onwards-the head of the Turkish-Tatar languages, and in 1841 he was Dean of the Faculty of Oriental languages at St Petersburg University. Mirza Kazim Mahammadali Bay Kasanda publishes seven vehicles, purchase of Astrakhan in 1660, "The Turkish-Tatar grammar", "Uighur studies", "Shahnameh" of Firdovsi A. His works are famous not only in Russia but also abroad.

Rusiya Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı üzvü, şərqşünas, tarixçi alim Mirzə Kazım bəy 1802-ci ildə Rəşt şəhərində anadan olmuşdur. Elm aləmində Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olması haqqında bir çox qaranlıq məqamlar vardır. “Hüquq elmləri doktoru, professor Ağababa Rzayev Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olduğunu sübut edərək son nöqtəni qoymuşdu” [8, s.11]. Lakin bir çox Moskva alimləri, o cümlədən Mirzə Kazım bəyin tələbəsi olmuş “İ.N.Berezin, V.V.Bartold, A.N.Kononov, M.A.Smironov onun tədqiqatlarına səthi yanaşaraq, Gilanda doğulduğunu əsas gətirib, fars olduğunu söyləyirlər” [8, s.11]. Həm də Kazım bəyin özünü “persiyanin” adlandırmasına istinad edirlər. “Onlar bilməlidirlər ki, orta əsrlərdə, hətta 1926-cı ilədək Mazdakdan, Dərbənddən tutmuş Fars körfəzinədək ərazi Persiya, əhalisi isə persiyanin adlandırılırdı” [8, s.12].

Mirzə Kazım bəy həm ruhunda, həm də qanında Azərbaycan mədəniyyətini və düşüncəsini daşıyan dəyərli bir şəxsiyyət olmuşdur.

Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy islamın yarandığı ərəfədə Asiya və Afrika ölkələrindəki dini mənzərəni nəzərdən keçirir. Məhəmməd peyğəmbəri və ardıcılarını (Xəlifələrin) rəqiblərindən güclü olduğunu və onun uğurlarını qeyd edir. Mirzə Kazım bəy yazır: "...Ərəbistanda, Suriyada və Efiopiyada xristianlığın aciz və zəif durumda olması hələ Məhəmmədə qədər müxtəlif bidətçilərin və yalançı peyğəmbərlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdı. Onlardan birinin Məhəmməd peyğəmbər olduğunu göstərir. Təkcə o zaman Ərəbistanda islahatlara beş iddiaçı var idi. Onlardan biri də Mədinədə Məhəmməd idi" [8, s.23-24].

Mirzə Kazım bəyin "Müridizm və Şamil" kitabını rus dilindən dilimizə çevirən İsmayıl Umudlu böyük zəhmət sərf etmişdir. Lakin o, bəzi məsələlərə izah verərkən köhnə elmi ədəbiyyata müraciət etmişdir. Məsələn: "Babək (gerçək adı Həsən) .... 837-ci ilin sentyabrında edam olundu" [5, s.117].

İranda və Xorasanda maqların təliminin bir çox qola ayrıldığını qeyd edir. "Hər hansı oxumuş və ya alim özünü İmam, Mürşid, yəni mənəvi yol göstərən adlandırmaqla ... onun vasitəsi ilə əlahiddə bir kastanın başına keçərək ən yüksək imkanlara sahib olmaq istəyirdi. Bu ölkələrdə dərin kök atmış Buddizm və Zərdüşť fəlsəfəsi ilə birlikdə tanrının insan obrazında təcəssümü təliminin toxumlarını hər yerdə səpmişdi" [8, s.23]. Həqiqətən də belə oldu. "İslamdan ayrılan və sonradan müsəlmanlar üçün düşmən təlimlərə çevrilən: ravəndilər və onların qolları, xürrəmilər və ya babəkilər, qərmətilər və onların qolları, nəhayət, ismaililərin fərqli qolları, onlardan assasinlər Şərqdə 200 ilə yaxın (1088-1272) davam edən və bəşəriyyət üçün bu qədər qorxulu olan tarixi sülalə təşkil etmişdilər" [8, s.25].

Belə çıxır ki, "xürrəmilik təlimi islamdan ayrılmışdır, digər müəlliflər isə onu zərdüştlük, məzdəkilik təlimləri ilə bağlayırlar. Ona görə də xürrəmiliyin islamla fərqli və oxşar cəhətlərinin dərinəndən araşdırılması düzgün nəticə çıxartmağa imkan verər" [8, s.24].

Yeri gəlmişkən, maqlar yetmiş təriqətə, yəhudilər yetmiş bir, xristianlıq yetmiş iki, məhəmmədilər isə yetmiş üç təriqətə bölünüblər.

İslamın meydana çıxmasının hələ lap əvvəllində Şərqdə "Allaha yol" və ya "Sufizm" adlandırılan təriqət əmələ gəlmişdir.

İslamşünasların fikrincə, "sufizm" ərəbcə "suf" sözündən alınıb, "yun qaba, yun geyim" sözündəndir, sufizmin başlıca məzmunu tərkiđünyalıq, dünya işlərindən asketik qaçıdır. İlk vaxtlar sufilik qeyri-bərabərliyə qarşı yönəlmiş hərəkət olaraq, müsəlman ruhanilərinin aşağı təbəqəsində yaranmışdır. Yaşamaq üçün zərurui olanları şəxsi əməklə, ya da əl açmaqla qazanmaq tələbi buradan gəlir. Sufizmə görə, insanın mənəvi kamilliyi dörd mərhələdən keçir: 1– şəriət, 2–təriqət, 3 – mərifət, 4 – həqiqət.

Şəriət – hamı üçün icbari olan qanundur. Təriqət – həqiqətə, Allaha aparan yoldur. "Bu termin artıq XI əsrdə meydana çıxıb, ilk vaxtlar kamillik

axtaran adamın qısa yolla bu hədəfə yönəldilə bildiyi müxtəlif mənəvi psixoloji metodları ifadə edir” [2, s.37]. Mərifət və həqiqət yalnız müqəddəslərə, imamlara nəsis olan bir mərhələdir.

Müəllifin fikrincə, islamın inkişaf tarixində və dini inqilablar sistemində müridlik başlıca rol oynayır. Müridlik: cihad, təriqət və dəvət adlanan üç təməl üzərində qurulmuşdur. Birinci, hərfi mənada, din uğrunda savaşı, ikinci, ilahi həqiqətə aparan yol (mistiklərin təlimidir), üçüncü, insanları mənfur hakimiyyətə qarşı üsyana qanuni və ya dini hüquqların müdafiəsinə dəvət etməkdir.

Mirzə Kazım bəyin cihad haqqında fikri maraqlı doğurur. O, yazır: “Məhəmməd bu ilk silahdan öz dinini möhkəmləndirmək üçün olduqca düzgün və sərrast şəkildə istifadə etmişdir. Bu silah müxtəlif ölkələrin fəthində xəlifələrə xidmət etmişdir, yüz il müddətində təkcə cihadın vasitəsilə bu qədər nəhəng və qorxulu İslam imperiyası təşəkkül tapmış və sonralar imperiyanın hüduqları daxilində ayrı-ayrı dövlətlər yaranmışdır” [8, s.27]. Allah “Quran” vasitəsi ilə Məhəmmədə deyir: “Ey peyğəmbər, kafirlərə və münafıqlərə qarşı vuruş. Kafirləri qılıncı, münafıqləri isə dəlil-sübutla, sözlə məhv et. Onlarla sət davran. Onların məskəni cəhənnəmdir” [8, s.27].

Cihad (ərəbcə “cəhd etmək”, “can atmaq”, “mücadilə etmək”) – Quran”ın göstərişinə əsasən hər bir müsəlmanın iştirak etməli olduğu müqəddəs savaşıdır. Cihad islama mənsub olan hər kəsin mükəlləfiyyətlərindən biri hesab olunur.

Bəzi müsəlman ilahiyatçıların fikrincə, cihad – müsəlman torpaqlarını genişləndirmək və başqa dinlərdən olanları İslama gətirmək məqsədilə aparılan hücumçu savaşıdır, digərləri cihadı yalnız müdafiə müharibəsi kimi təsəvvür edirlər.

Mirzə Kazım bəy birinci fikrin tərəfdarıdır. Qəzavat (ərəbcə “yürüş”, “axın”, “basqın”) – cihadın adlarından biridir. Qəzavatın gedişində həlak olan şəhid sayılır və deyilir ki, onun Cənnətdə yeri hazırdır.

Mirzə Kazım bəy göstərir ki, “islamın ilk hökmdarları bütün fəthlərdə cihada borcludurlar. Dağıstanın bir hissəsi və Dərbənd ilk dəfə hicrətin 30-cu ilində (miladi 652/3 ildə) İbrahim və Salman tərəfindən işğal olundu” [8, s.31]. İslamın bütün Dağıstanda və Qafqazda yayılması .... yalnız və yalnız cihada borcludur [8, s.31].

“Təriqət – mənim gördüyüm işlərdir” – peyğəmbər belə deyirdi. Təriqət “allaha aparan yol anlamındadır. Başqa ifadə ilə onu sufizm və mistizm də adlandırırlar.

İslam İranda öz yerini möhkəmlətsə də, bütərəsliyin və odpərəstliyin izləri xalqın inanclarında qalmağa, ... hətta islamın təliminin əsaslarına yol tapmağa başladı.

“Müridlər qardaşlıq ocaqlarında (ordenlərində) birləşirdilər” [8, s.32]. Mirzə Kazım bəy yazır: “Biz müridlik tarixində görürük ki, ilk dəfə mürid sözü təriqət icmaları arasında üzə çıxır, Məhəmməd zamanında onun şagirdləri ümumi əshab adını daşıyırdılar [8, s.36]. Tərbiyəçi müəllim isə mürşid adlanırdı [8, s.38]. O, göstərir ki, “...babi-müridlər indiyədək İranda və Zaqafqaziya əyalətlərində gizli fəaliyyət göstərirdilər” [8, s.38]. Hansı ki, onlar İranda üsyan qaldırmış Hacı Seyyid Məhəmməd Şirazinin tərəfdarları idi. O da özünü Bab, yəni həqiqətin qapısı adlandırır” [8, s.37].

Mirzə Kazım bəy əsərinin “Qafqazda müridlik” fəslində “Müridliyin inkişafına qədər Qafqazın vəziyyəti” hissəsində göstərir ki, “Qafqaz qədim çağlardan bəri müxtəlif xalqların cəmləşdiyi yığnaq yeri olmuşdur. O, təbiətinə və digər cəhətlərinə görə müxtəlif xalqların diqqətini cəlb etmiş, barbar tayfalar üçün keçid rolunu oynamışdır. Bəziləri burada məskən salırdı” [8, s.42].

Müəllif o dövrün tarixşünaslığında hakim olan, lakin müasir tarix elminin qəbul etmədiyi belə bir versiyanı ifadə edir ki, guya “Qafqaz xalqları daha güclü xalqlar tərəfindən qovularaq əlçatmaz dağlara doldurulmuş qəbilələrin toplusudur” [8, s.42].

Mirzə Kazım bəy yazır: “ac-yalavac, talana həris, quldurluqda cəsur, ovlarını təqib edərkən inadkar olan müxtəlif qəbilələr və yarımvəhşi camaatın yaşadığı məhəmmədiyə Qafqazı hərbi basqınların qanlı yolunda qoyulmuş şirnikləndirici tələ yemlərinə həmişə həssas olmuşdur”... [8, s.59].

M.Kazım bəy göstərir ki, 1810-cu ildən 1820-ci ilə qədər yeniyetmə idim, gördüyüm müdhiş hadisələr yaddaşıma bütün dərinliyi ilə həkk olunmuşdur. O: “Dərbənd və Quba sakinlərinin, ləzgilərin bu sayaq (talançı) basqınlardan necə əziyyət çəkdiklərini və sonuncuların yazıq rəncbərlərin (əkinçilərin) sürülərini, ilxılarını necə sürüb apardıqlarını və bağ-bostanlarını, ev-əşiklərin, taxıl zəmilərini yandırdıqlarını və nəhayət gecələr qala qapılarından bayırda qalmış gəncləri tutub apardıqlarının şahidi olmuşdur. Dağlıların ruslara və ölkənin rus silahına tabe olan yerli sakinlərinə nifrət o zaman indikindən daha güclü idi” [8, s.59].

Yeri gəlmişkən, “talançılığa və basqınlara meyili” Qafqazın Məhəmmədi xalqlarının az qala anadangəlmə xüsusiyyəti saymaqla, müəllif səhv edir. Elə o, öz kitabında etiraf edir ki, qonşulara basqınları, bir qayda olaraq, feodallar təşkil edirdilər. Bir sıra basqınların təşkilatçısı Şeyxəli xan (Quba xanı) idi. Həm də feodallar dağlıları basqınlara asanlıqla təhrik edə bilmirdilər. Ya hədə-qorxu gəlir, ya da pulla satın alırdılar. Şeyxəli xanın yasavulları Dağıstanı dolaşır, tələb edirdilər ki, “hər evdən bir döyüşçü verilsin, bu əmrə qulaq asmayanların ev-əşiyi dağıdılacaq, mülkü əlindən alınacaq” [1, s.606].

“Tarkudan tutmuş Göysuya və Kızılyara qədər heç kəs keçmiş xanın tərəfini tutmağa razılaşmırdı” [1, s.673].

“Ruslaraqədərki Quba-Dərbənd hökmdarı Fətəli xanın oğlu və varisi Şeyxəli xanın (1791-1810) öz adamları ilə əlçatmaz Akuşa aulunda (Dağıstanda) yaşayırdı. Bu aulun camaatı onu rusların əlinə vermişdilər. Dağlılarla ittifaqda – Şeyxəli xan hər həftə öz növələrini sayseçmə akuşalılarla birlikdə Dərbəndə və onun həndəvərinə gözlənilməz basqınlar etmək üçün göndərirdi” [8, s.61].

Dərbənd və Bakını əhatə edən, həmçinin ruslara tabe olmuş kəndlərin dinc sakinləri onların bu əməllərinə barmaqarası baxa bilirdilər. Qaraqaytaq usmisi, Tarku şamxalı, Tabasaran məsumu da zahirən ruslara sadıq qalsalar da, onlara tam mənası ilə kömək edə bilmirdilər. Çünki “nadinc” qan qardaşlarının basqınlarından” çəkinirdilər [8, s.61].

“Kazım bəy Dağıstanda Qazi Molla (Qazi Məhəmməd, 1795-1832) adlı avar mənşəli şəxsini 1830-1831-ci illərdə Dağıstandakı üsyanından bəhs edir” [8, s.62].

Qafqazın baş komandanı (1816-1828), artilleriya generalı A.Yermolovu (1777-1861) adının dəhşət saçdığı, geniş qəlbli, qəddar və sərt xarakterli təsvir edir.

“Onun xanlara münasibətdə ciddi və səxavətli olduğunu, müsəlman ruhanilərini özünə “bağlamaq”, onların bütün sərbəstliyini əlindən almaq siyasətini qeyd edir” [8, s.62].

“Yeri gəlmişkən Dağıstan ruhaniləri 1819-cu ildə Akuşanın baş qazısının Qafqaz administrasiyası tərəfindən təyin ediləcəyini elan edən, 1824-cü ildə isə Quba şəhərinin bütün ruhaniləri təmsil edən baş qazısına yeddi bənddən ibarət və qısa əsasnamə verən A.P.Yermolovun hərəkətlərində də özləri və müsəlman dini üçün xoşagəlməz mahiyyət görmüşdülər” [8, s.62].

...Bir çox fanatıqların Qafqaz daxilində müridizmə meydan açmağa gizli cəhd göstərməsinə baxmayaraq, A.P.Yermolovun (1771-1861) baş komandanlığı zamanında (1816-1828) uğur qazana bilmədilər. Çünki itaətdə olan dağlılar ondan bu və digər dərəcədə razı idilər və ən azı çəkinirdilər.

O, ikinci Rus-Qacar (1826-1828) və Rus-Türk (1828-1829) müharibələrinə də toxunur. O, bu müharibələrdən Qafqaz əyalətlərinin daxili idarəetməsinin zərər çəkdiyini qeyd edir. “Qafqazda rus qoşunlarının komandanı (1856) A.İ.Baryatinskiyə eşq olsun deyir. A.İ.Baryatinski 1859-cu ildə Şeyx Şamili əsir almışdır” [4, s.65]. Şeyx Şamil də vaxtı ilə Qazi Məhəmmədin müridlərindən olmuşdur.

“Hər şey Qafqazda müridizmin inkişafına və dəhşət saçan nəticələrə gətirməsinə rəvac verirdi. Müridizmin bütün elementləri ruhanilər tərəfindən hazırlanmışdı: dəvət, təriqət, cihad ümumi ideya halına gətirilmişdi. Qazi Məhəmməd zühur etdi, bununla da hazır zəmin üzərində fəaliyyətə başladı” [8, s.65]. “1830-cu ildə Avarıstanda imamət quruldu və Qazi Məhəmməd imam elan olundu. Müsəlman dövlətində və ya cəmiyyətində imam İslamın başçısıdır.

Müsəlmanlar itaət etmədikdə imam onları itaətə dəvət edir, əgər onlar itaət etməsələr, üsyana qalxsalar, imamın onları qırmasına icazə verilir” [8, s.65].

Məhəmməd imam mənəsbində təsdiqlənəndə müridləri nizami qoşun hissələri təşkil etməyə başladılar. 1830-cu ildən etibarən müridizm qəti olaraq siyasi xarakter kəsb edir, 1831-ci ildə Dərbənd qalasını müridlər mühasirəyə alır. Qazi Mollanın (Qazi Məhəmməd) ətrafında Şamil, Həməzət bəy kimi silahdaşları var idi.

“Şamil 1797-ci ildə Dağıstanda, Avarıstanda Qimridə çox da varlı olmayan ailədə anadan olmuşdur, 1829-cu ildə Qazi Mollaya qoşulmuşdur, 1859-cu ildə çar hökuməti onu əsir götürmüş, ona böyük ailəsi ilə Kaluqada yaşamaq üçün yer ayrılmışdır. 1869-cu ildə rus çarının icazəsi ilə Həcc ziyarətinə gedir. Mədinədə vəfat edir. 1833-cü ildə Qimrə döyüşündə Qazi Mollanı ruslar məğlub edir, onu sonadək tərک etməyən, sadıq qalan Şamil olur. Onun ilk adı Əli olmuşdur” [8, s.69]. “Şamil Avarıstanda doğulmuşdur” [8, s.66]. “İslam dini üzrə təhsil almışdır. Qazi Mollanın mürşidi olan Camaluddin Kumukinin muhazirələrini dinləmişdir” [8, s.71]. Sonra da Qazi Molla müstəqil fəaliyyətə başlayanda Şamil, ona xidmət etmişdir.

“Aşilta Şamilin sərəncamları, naibləri və digər müridləri ilə yazışmaları (onun çoxlu sayda məktubları Rusiya Elmlər Akademiyası Dağıstan Elm Mərkəzi, Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmaları fondunda saxlanılır), onun yüksək ağılından, baş verən hadisələrə sərəst baxışından, möhkəm xarakterindən xəbər verir” [8, s.77].

Mirzə Kazım bəy yazır: “Şamil əvvəlcə imam, daha sonra əmir-əl mömin-möminlərin hökmdarı titulu qəbul etdi” [8, s.79]. Onun məktubları belə başlanırdı: “Möminlərin əmiri və müsəlmanların imamı Şamildən”. “Şamil 1837-ci ildə Quba üsyançılarına da məktub göndərib. Deməli, əvvəlcə Əli, sonra Şamil adlanmışdır, imzasını isə yəhudilər (cühud) kimi Şəmuil yazırdı. Şəmuil bir peyğəmbər adıdır. Şamilin iqamətgahı Aşilta, Çərikat, Kexta aulları idi” [8, s.79]. 1844-cü ildə bizim xidmətimizdə (rusların) İlisu sultanı general-mayor Daniyel bəy Şamilin tərəfinə keçmişdir.

“Daniyel bəy Şamilin ən yaxın silahdaşlarından birinə çevrilsə də, 1859-cu ildə yenidən Rusiyanın tərəfinə keçmişdir” [8, s.84].

Ən yaxşı halda 60 min döyüşçüsü, 100-ə qədər topu var idi: Mirzə Kazım bəy yazır: “Qafqazdakı rus silahına eşq olsun. Knyaz Baryatinskiyə eşq olsun” [8, s.85].

Şamil Gürcüstana yürüş etmişdir [8, s.85]. Mirzə Kazım bəy Şamilin qoşununun mükəmməl hərbi qaydada qurulduğunu yazır: “qoşun piyada və süvarilərdən ibarət idi” [8, s.89].

Şamil həm dünyəvi, həm dini hakimiyyətə malik idi. Döyüşdə fərqlənənləri mükafatlandırır.

“Oktyabrın 3-də Mirzə Kazım bəyin evində Şamil, oğlu Qazi Məhəmməd və məiyyəti ilə görüş. Onlar Şərq elmlərini bilən alimlə görüşmək istəmişdilər” [8, s.89].

Kazım bəy dağlıların Şamilin başçılığı altındakı hərəkətin səbəbləri olaraq müridizmi və xarici siyasi təsiri görür. Şübhəsiz, xarici amil hərəkətin meydana çıxmasında açıq rol oynamışdır, lakin bu hərəkət dərin sosial-siyasi səbəblərdən və ilk növbədə feodal zülmünün güclənməsindən və mütləqiyyətin Qafqaz siyasətinin sərtləşməsindən doğmuşdur. “Fəth edilmiş Dağıstanda başlanan bu həyəcanları müridizmin ayağına yazmaq heç də ədalətli deyildir” [3, s.143].

“Həməzət bəy (1789-1834) Dağıstanda bir avar bəyi ailəsində doğulmuşdur. Çarizmə qarşı dağlıların hərəkətində iştirak etmişdir. 1830-cu ildə Zaqatalada həbs edilib, Tiflis həbsxanasına salınmışdır. Qazıqumuxlu Aslan xan onu azad etdirir” [8, s.67]. Qazi Məhəmmədin ölümündən sonra isə imam olaraq tanınmasına nail olur. 1834-cü ildə Xunzaxı tutur, Avar xanlarını öldürür. Buna görə Xunzax məscidindən çıxarkən həmin xanların qohumu Hacı Murad və Osman tərəfindən öldürülür.

“Qazi Molladan sonra imam postunu ələ keçirməyə cəhd edərkən Həməzət bəy öldürülür, bu vəzifəni Şamil tutur” [8, s.76].

“Şəmuil, Şəmuel yəhudi adıdır. Ərəblərdə yalnız yəhudilərə məxsus ad kimi işlədilir. Mənası Tanrıdan yalvarıb alınmış deməkdir, bu ad Şamilə ona görə verilib ki, anası Anna Tanrıdan ona oğul bəxş etməsini istəyib” [8, s.81].

Mirzə Kazım bəy bəzi məlumatlardan qeyri-tənqidi istifadə etmişdir. İslam dininə münasibəti soyuqdur. Qafqazda rus idarə üsulunu təqdir edir, məmurları tərifləyir, rus silahının qələbəsini alqışlayır.

M.Kazım bəy Şamili “əsrarəngiz adam” adlandırır [8, s.77]. “Özünəməxsus müdrik insanı, Şamil kimi bir qəhrəmanı görməyi arzu etmək hər şeyə maraqlı göstərən hər bir adam üçün bağışlanılası haldır” [8, s.88].

“Bizim Şamillə ilk görüşümüz oktyabrın 3-də, günorta mənim evimdə oldu. Şamil öz oğlu Qazi Məhəmməd və məiyyəti ilə təşrif buyurmuşdu” [8, s.89].

Mirzə Kazım bəy yazır: “Məni daha çox heyrətləndirən onda elm haqqında .... söhbətlərə sevgi idi. Oğlu Qazi Məhəmməd də belə idi. Şamilin böyük kitabxanası var imiş” [8, s.92].

“Oktyabrın 3 və 7-də M.Kazım bəy yenidən Şamillə onun qaldığı evdə görüşmüşdür” [8, s.92].

Şamil fanatıkdir, hər şeyi əqidəsinə uyğun olaraq götürür. Bununla belə, onda çoxlu müsbət tərəflər və xeyir işlərə meyil vardır. ... O, əqidəsinin tələb etdiklərinin icrasını soyuq ağına, ürəyin az iştirak etdiyi və ya qətiyyət etmədiyi qaydalara tabe etmişdir.

“Onun bütün məktublarının, əmrlərinin, ... qoşduğu mahnıların məzmunu Şamilin xarakter möhkəmliyini və fanatizmini sübut edir” [8, s.92].

“Dağıstandan Peterburqa gedərkən yol boyunca, xüsusən də paytaxtda (Peterburqda) Şamilə görünməmiş ehtiram göstərilmişdi. İmperatriçanın hədiyyələri arasında qiymətli daş-qaşlar vardı....” [8, s.99].

“1866-cı ildə səmimi minnətdarlıq və dərin sədaqət əlaməti olaraq Şamil öz ailəsi ilə birlikdə İmperator Əlahəzrətlərinə və onun şəxsiyətdə ... yeni Vətəninə sadiq təbəlik andı içmişdir” [8, s.99].

ƏDƏBİYYAT

1. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*: Т. IV, Тифлис, 1870, 1019 с.
2. *Бертельс А.Е.* Суфизм и суфийская литература. Москва, 1956
3. *Добролюбов Н.А.* Полн.соб.соч. IV. Москва, 1937
4. *Зиссерман А.* Фельдмаршал князь Барятинский. Т.1-3, Москва, 1889-1891
5. *История Азербайджана*. Т.І. Ваку, 1958, 117-134 с.
6. *Hüseynov H.* XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2006, 543 s.
7. *Кавказский сборник*. Т.2, Москва, 2005, 336 с.
8. *Mirzə Kazım bəy.* Müridizm və Şamil. Bab və babilər. Uyğurlar. Bakı, 2015, 429 s.
9. *Позднев П.А.* Дервиши в мусульманском мире. История. Учение. Повседневная жизнь. Москва, 2014, 390 с.